

DE BRANDENDE BOMEN DER WAARHEID

Over heiligheid

Marc De Kesel

Ja, u zult zich schamen over de
heilige eiken waar u zo van houdt.
Jesaja 1: 29

Heilig zijn is zwijgend wonen
in de brandende bomen der waarheid,
is in de aarde zien langs de ogen der wortels
het moeilijke vliegen der vogels
of achter een berg het groter geheim van de bergen.

Ook denkt men na over het voedsel der vlammen,
de wufte dieveggen van het luchtig vuur,
of over de afgod, zijn aftocht historisch,
eens voltrokken de verbrokkeling der wolken.

En op de afgedreven drempel staande
ver zie ik het huis met luister,
waarin de mensen mij bewoonden
en kwamen om er lang te overnachten
en gingen om spoorloos mijn vrienden te zijn.

De grote zee gaat immers onder in de kleine zon.¹

Of achter deze verzen van de Vlaamse dichter Paul Snoek (uit de bundel *Richelieu*, 1961) een heuse theorie over 'heiligheid' schuilgaat, is nog maar de vraag.² Maar zoals het een dichter past, plukt hij in elk geval, badinerende in de altijd gulle tuin van de taal, niet

---

¹ Paul Snoeck (1969), *Gedichten 1954-1970*, Amsterdam/Brussel: Paris/Manteau, p. 122; (2006), *Gedichten*, tekstkritische leeseditie door Christophe Van der Vorst & Yves T'Sjoen, met een nawoord van Paul Demets, Tielt/Amsterdam: Lannoo/Atlas, p. 298.

² Dat die verzen voor de dichter zelf geheel zonder theoretische achtergrond zouden zijn, is echter ook niet helemaal waar. In het korte essay "De waarheid van de dichter" (1962) lezen we bijvoorbeeld: "Het woord van de dichter [...] is de aarde in de aarde en het water dat het water vloeibaar maakt. Daarom is het woord het heilige van het gedicht, iets buiten deze wereld, iets dat de dichter meer en meer van de combinatie van mens en tijd verwijderd, een mystiek dus, want het is niet anders te noemen dan in de taal van het goddelijke." Paul Snoek (1972), *Kwaak- en kruipdieren*, Amsterdam/Brussel: Paris/Manteau, p. 91-92.

alleen woorden maar ook ideeën die, of hij dat nu wil of niet, ons te denken kunnen geven. Ook ideeën over 'heiligheid', het thema van deze essaybundel samengesteld ter gelegenheid van de heiligverklaring van Titus Brandsma. Waarom Brandsma de titel 'heilig' verdient, komt voldoende aan bod in de andere essays. Mijn essay reflecteert over heiligheid als zodanig en, preciezer, over de 'heiligheid' die mensen als Brandsma is toegedicht. Als ik vooreerst inzoom op het gedicht van Snoek, is dat omdat het ogenschijnlijk *niet* de heiligheid betreft die op dit soort mensen van toepassing is. De ideeën waarmee het gedicht jongleert, lijken immers vooral aan een niet-christelijke, heidense heiligheid te refereren. Merkwaardig is echter dat het gedicht bij nader inzien niet in staat is de geëvoceerde heidense heiligheid ook heidens te houden. Zonder het misschien zelf goed te beseffen, typeert Snoek de heiligheid ook, zo niet christelijk, dan in elk geval monotheïstisch. Snoeks "heilig zijn" is, zo zal blijken, tegelijk heidens en nietheidens. Hierin staat de dichter trouwens niet alleen, zo leg ik verder uit. Ook het common-sense-begrip van heiligheid, hoe diep ook getekend door het christendom, zal blijken tegelijk heidenser te zijn dan we denken. In die zin legt Snoeks gedicht ongewild het problematische karakter van onze christelijke en/of moderne heiligheid bloot. Een hedendaagse reflectie over heiligverklaring en heiligheid mag de even diepgaande als afgrondelijke tweespalt die in dit begrip schuilt, niet uit het oog verliezen.

1.

In welke zin is de heiligheid waarover Snoeks gedicht het heeft heidens? "Heilig zijn", schrijft hij:

is in de aarde zien langs de ogen der wortels
het moeilijke vliegen der vogels
of achter een berg het groter geheim van de bergen.

Het is niet moeilijk in deze verzen – en in het hele gedicht – een evocatie van antieke religieuze praktijken te herkennen. Het lezen van "het moeilijke vliegen der vogels": dit is wat Romeinse auguren deden. Uit hun vlucht leidden ze de goede dan wel kwade wil der goden af; en dat deden ze ook wanneer ze die vogels vingen, opensneden en uit de positie van hun ingewanden de aard van een of andere goddelijke wilsbeschikking

aflazen.³ De wereld was vol goden, en de goden spraken via dingen die zich in die wereld aandienen. Daarom waren die dingen heilig. En daarom dienden die dingen bij momenten ook in die heiligheid te worden bevestigd, dit wil zeggen teruggegeven aan de goden die zich in hen kenbaar maken. De tweede strofe haalt het beeld van religieuze offers voor de geest: “Ook denkt men na over het voedsel der vlammen”, wanneer men op het altaar zaken aan het vuur – en dus aan de goden – prijsgeeft. En dat we in een wereld vol goden vertoeven, wordt nu nog duidelijker, nu “men” ook “denkt [...] over de afgod”, over zijn “aftocht historisch”, lees: wanneer hij de offergaven meeneemt en zich terugtrekt. Misschien wel in zijn tempel. Zo lijkt de suggestie van de derde strofe, waarin de godheid mijmert over “het huis met luister / waarin de mensen [hem] bewoonden” om er “spoorloos [zijn] vrienden te zijn”.

Het gedicht brengt ons in het soort wereld dat de Italiaanse dichter en cineast, Pier Paolo Pasolini in beeld brengt aan het begin van zijn monumentale film *Medea* (1969), onder meer bijvoorbeeld in de scène waarin hij, als orgelpunt in de opvoeding van Jason, diens opvoeder, de centaur Chiron, laat zeggen: “Tutto è santo [...]. Non c'è niente di naturale nella natura” (“Alles is heilig [...]. Er is niets natuurlijk in de natuur”). “Vertel me, is er ook maar iets van wat ons omringt dat niet onnatuurlijk is, dat niet door een god wordt bewoond?”, heet het even verderop.⁴ Niets is wat het is – lees: niets is wat de mens denkt dat het is – alles wordt bewoond door wat, diep in de dingen, die dingen aan onze greep doet ontsnappen. Vandaar dat, zoals in Snoeks laatste vers, in “de kleine zon” gerust ook “de grote zee” kan ondergaan. Of, zoals het in een van de eerste verzen luidt: “Heilig zijn [...] is in de aarde zien langs de ogen der wortels”.

2.

Maar geven die wortels ook “de waarheid” van de aarde weer. Impliceert “heilig zijn” een of andere toegang tot “de waarheid”? Dit is in elk geval wat de openingsverzen van Snoeks gedicht suggereren. Die typeren “heilig zijn” als “zwijgend wonen / in de brandende bomen der waarheid”. Heeft “heilig zijn” dan iets met “waarheid” te maken?

---

³ Zie onder meer Mary Beard, John North & Simon Price (1996), *Religions of Rome, Volume 1: A History*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 21-22.

⁴ Pier Paolo Pasolini (1991), *Il Vangelo secondo Matteo, Edipo re, Medea*, Milano: Garzanti, P. 544. Voor de Franse vertaling, zie: Pier Paolo Pasolini (2002), *Médée*, traduit de l'italien et présenté par Christophe Mileschi, Paris: Arléa, p. 109. Zie ook mijn bespreking van die scène in: Marc De Kesel (2017), “A Sleepless Dream. Religion and Religion Critique in Pasolini's *Teorema*”, in: *ThéoRèmes: Enjeux des approches empiriques des religions* 10/2017 (<https://journals.openedition.org/theoremes/917>).

Wij zijn geneigd die vraag niet eens te stellen, zo spontaan leggen we de band tussen heiligheid en waarheid. Ook wie niet in heiligheid gelooft, doet dat. Ook die gaat ervan uit dat de ‘gelovige’, diegene voor wie “heilig zijn” wél iets betekent, dit “heilige” als waar, als waarheid aanziet. Datgene wat verborgen in het diepste der dingen schuilt, de god die er zwijgend woont en zich, bijvoorbeeld, te kennen geeft in de vlucht van vogels of de manier waarop, opengesneden, hun ingewanden zich presenteren: wij gaan er spontaan vanuit dat voor wie dit alles iets betekent, het iets waars betekent – dat het “waarheid” betreft.

Die spontane gedachte verraadt hoezeer onze blik op de werkelijkheid nog is getekend door het christendom dat eeuwenlang onze cultuur heeft gedomineerd. “God”, “heiligheid”, “religie”: spontaan vatte we het op alsof het over “waarheid” gaat. Wij begrijpen onmiddellijk dat die termen in verband moeten worden gebracht met een waarheidsclaim. Met die claim gaat de gelovige akkoord en de ongelovige niet; maar dat “God”, “heiligheid”, “religie” vanuit hun pretentie iets over de waarheid te zeggen: daarover zijn beiden, gelovigen en ongelovigen, het eens.

En dit is precies waar het in de antieke, heidense religie niet over gaat. Het heidense heilige pretendeert wel degelijk heilig te zijn, maar houdt zich niet op in de sfeer van de waarheid: ziedaar iets wat voor ons, eenentwintigste-eeuwers, niet eenvoudig te begrijpen is. Ziedaar misschien wat ook reeds in de eerste eeuw van onze tijdrekening voor een massa laatantieke Grieken of Romeinen onbegrijpelijk moet zijn geworden. Mogelijks is de gestage groei van dit onbegrip een van de beslissende oorzaken in de teloorgang van de antieke religie. Waar die religie niet tegen bestand was, was niet een *alternatieve* waarheid, een waarheid waartegen de hare niet kon optornen. Ze was niet bestand tegen waarheid *als zodanig*, tegen het feit dat het heilige, en de goden aan het criterium ‘waar of vals’ onderworpen waren.

Zeus, oppergod van het Olympische pantheon, was niet ‘waar’. Hij stond niet garant voor “waarheid”. Hij loog en bedroog als het hem uitkwam, en bij momenten deed hij dat evengoed niet. Dit contradictorisch gedrag deed voor de Griek niets af aan zijn god-zijn, aan zijn heiligheid. Het lijkt wel alsof hij als god erkend werd, juist omdat hij zich van waar of vals niets hoefde aan te trekken. Niet dat hij daar bewust boven stond. Het onderscheid waar/vals stond niet boven, niet onder hem. Hij had er simpelweg niets mee te maken.

Maar hielden de Romeinse auguren dan de 'informatie' die ze uit de ingewanden van opgesneden vogels haalden niet voor waar? Jazeker. Wanneer zij de senaat inlichtten over hun bevindingen, werden zij stellig naar waarheid geloofd. Maar wat de auguren lazen in die ingewanden, refereerde niet aan "de waarheid", aan een orde waar de dingen 'waren wat ze waren', een orde waar men staat kon opmaken omdat de *logos* – lees het logisch gebruik van de taal – er vat op had. Die orde is de 'uitvinding' van wat al snel 'filosofie' gaat heten. De filosofie is het die het onderscheid *waar* versus *vals* tot het allesbepalend criterium heeft gemaakt waarmee men tegen de realiteit hoort aan te kijken.

Waar is wat niet vals kan zijn. De regel van de non-contradictie is inderdaad het begin van de filosofie – en van de westerse wetenschap in het algemeen. Iets kan niet tegelijk zijn tegendeel zijn. Of zoals Parmenides het in een van de weinige fragmenten die we van hem hebben, zegt: "Het zijn is, het niet zijn is niet". Als het zijn is, dan is het altijd wat het is en nooit wat het niet is. Wat ook voor de goden geldt: als de goden *zijn*, dan zijn ze dat, en dan zijn ze nooit hun tegendeel, dan zijn ze nooit eens *niet*. Goden worden onderworpen aan een criterium, en naargelang ze daaraan beantwoorden, zijn ze goden; beantwoorden ze daar niet aan, dan zijn ze dat niet.

Dit is het paradigma genaamd "waarheid": het zijn zoals het is; de non-contradictie. Daarom is de waarheid één: ze kan alleen zichzelf zijn, en nooit iets anders, iets niet-zichzelf. En dit gaat niet op voor een god, althans niet voor wat of wie men voor een god hield in Hellas' pre-filosofische tijden. Die god was niet gebonden aan zichzelf, dit wil zeggen aan een criterium dat zelf en niet-zelf, zijn en niet-zijn, waar en niet-waar keurig en helder van elkaar onderscheidt. Niet dat die god niet heilig was. Dat was hij stellig, maar heiligheid werd niet gemeten naar het criterium van de waarheid.

De goden waren heilig, net zoals hun tempels, hun grotten, bossen, priesters, maagden en zoveel andere mensen en dingen dat waren. Niet omdat men ze voor de waarheid aanzag, voor datgene wat er garant voor stond dat het zijn nooit verward zou geraken met het niet-zijn. Als de goden en het heilige ergens voor stonden, dan was het veeleer voor iets als precies zo'n verwarring. Dat het leven sterfelijk is, wees in die pre-filosofische tijden niet op een fout, een niet-zijn, in het rijk van het zijn. Men keek niet tegen het leven en de wereld aan vanuit het 'waar versus vals'-paradigma, maar vanuit een paradigma dat men (met onder meer Marcel Mauss) als dat van de 'gift' kan karakteriseren. De sterfelijkheid, en algemener de dood, wees erop dat de gift die het

leven was – de giften van mensen aan elkaar, de gift die het leven was dat ouders aan hun kinderen gaven, de giftrafiek die de gemeenschap haar economie gaf, et cetera – een geschenk was, een geschenk aan de levenden geschonken vanuit het domein waar de niet-levenden, de doden, ‘leefden’. Er was dus een domein waar leven en dood niet mooi van elkaar gescheiden waren: waar de dode sterfelijken – de voorouders – hun onleven ‘leefden’ en waar ook de onsterfelijken, de goden, zich ophielden. Dat domein was het heilige, en alles wat door dat domein getekend was, werd als ‘heilig’ gelabeld.

De goden waren onsterfelijk, maar dus niet omdat ze eeuwig waren – met andere woorden niet omdat ze dragers waren van een zijn dat nooit door niet-zijn aangetast zou worden – maar omdat ze deelachtig waren aan een toestand waarin dood en leven nog niet duidelijk van elkaar gescheiden waren.

Mensen waren niet aan dat domein deelachtig. Gelukkig maar. Zij zouden het in dat gemengde oord geen seconde uithouden. Reden waarom van hun kant gezien het domein van het heilige dat van de dood was. De enkelvoudigheid van het leven dat des mensen was, hadden ze dus integraal te danken aan het feit dat de goden de dood aan hun domein onttrokken – althans tijdelijk, vandaar hun statuut van sterfelijken. Als ze de goden voor dit leven en alles wat het gaf wilden danken, was het dan ook zaak om dingen uit dat tijdelijke leven aan de goden – dit wil zeggen aan de dood – terug te geven. Vandaar dat het heilige voor hen bij uitstek met offers te maken had – offers die, hoewel vaak zachtaardig en onschuldig, in essentie dodelijk waren.

3.

Maar branden op die bloedige offertafels de “bomen der waarheid”. En het vuur van de “brandende bomen” waarin Snoeks gedicht het “heilig zijn” zwijgend laat wonen, is dat het vuur van een heidens offer?

Snoeks “bomen” liggen niet op een offertafel, en het vuur dat hen verteert, is door geen priester aangestoken. Vuur en bomen zijn die van de “waarheid”, en dat verandert alles. Daarom zal dat vuur die bomen – laat staan de waarheid – niet verteren. Het beeld dat de dichter hier uit de gulle tuin van de taal plukt, is mogelijkwijs dat van een brandend bos, meer bepaald het “brandende braambos”, zoals bekend het teken bij uitstek dat de jonge Mozes wijst op het heilige (Exodus 3).⁵ Zijn schapen hoedend in de

---

⁵ Exodus 3, 1-5: “Mozes hoedde de kudde van zijn schoonvader Jetro, de priester van Midjan. Eens dreef hij de kudde tot ver in de woestijn en kwam hij bij de berg van God, de Horeb. Toen verscheen hem de engel

buurt van de berg Horeb, merkt hij plots een brandende braamstruik, loopt er nieuwsgierig naartoe en wordt door een stem die vanuit het vuur komt een halt toegeroepen: “trek je schoenen uit, want de grond waarop je staat, is heilig”. Geen tempel, geen altaar, geen priester in de buurt, maar wel heiligheid. Een struik die brandt en, vanuit deze brand die niet ophoudt te branden maar de struik geheel onverteerd laat, de stem die dit banale stuk grond heilig verklaart. Hier spreekt, om het in de metaforiek van Snoek te stellen, “de brandende boom der waarheid”. “Heilig zijn” is daarin zwijgend wonen. Wonen in een brand die brandt, niets doet dan branden en niettemin alles intact laat.

Het is een magisch beeld, zeer zeker, en het zou evengoed in een heidense mythologie kunnen passen. Maar het fungeert niet in die mythologie en is niet magisch omdat het is ingepast in een narratief dat de waarheid centraal stelt. Jahwe God – de stem die vanuit het brandende braambos spreekt – staat hier voor de “waarheid”, wat wil zeggen: voor een instantie die niet het domein betreft waar leven en dood met elkaar vermengd zijn. Precies niet. Jahwe God is de Levende, de ‘Alleen Maar Levende’, diegene die, als superlatief van leven, *boven* leven en dood staat.

Dat het leven van Hem vandaan komt, dat alles wat is, Zijn gift is, zegt vooral iets over het domein waarvandaan het leven geschonken wordt. In dat domein zijn dood en leven niet met elkaar vermengd, daar heerst niet de onsterfelijkheid van voorouders die als dode schimmen op een of andere manier toch leven, noch heerst daar de onsterfelijkheid van goden die door geen dood aangetast lijken te kunnen worden. Waar het leven vandaan komt, heerst in dit geval alleen leven en is niets ooit anders dan wat het is en zoals het is.

Pas als je dit vanuit het perspectief van het giftparadigma beschouwt, wordt het iets duidelijker wat dit inhoudt. De onsterfelijke goden, die niet door dood konden worden aangetast, hadden toch hun zwakke kant. Ze waren afhankelijk van de giften die stervelingen hen gaven. De mensen leefden van wat ze van de goden kregen en daarom schonken zij hen ‘giften’ (“*contredons*”, “tegen giften”, heette het bij Mauss⁶), en dit in een

---

van Jahwe, in een vuur dat opvlamde uit een doornstruik. Mozes keek toe en zag dat de doornstruik in lichter laaie stond en toch niet verbrandde. Hij dacht: ‘Ik ga er op af om dat vreemde verschijnsel te onderzoeken. Hoe komt het dat die doornstruik niet verbrandt?’ Jahwe zag hem naderbij komen om te kijken. En vanuit de doornstruik riep God hem toe: ‘Mozes, Mozes.’ ‘Hier ben ik,’ antwoordde hij. Toen sprak Jahwe: ‘Kom niet dichterbij en doe uw sandalen uit, want de plaats waar gij staat is heilige grond.’” (Willibrordvertaling)

⁶ Marcel Mauss (2014), *Essay over de gift*, vertaald door Jean Holliershoek & Willemijn Schretlen, Amsterdam: Boom, p. 20-21.

hele waaier aan vormen: van lofzangen en gebeden, via tempels en processies, tot dieren- en bij momenten zelfs mensenoffers. Maar dit wil vooral ook zeggen dat die goden van die giften leefden. Zij kenden de vrees dat mensen hen niet meer zouden offeren, en hun gebeden en offers aan hen zouden staken. Ze wisten natuurlijk wel dat stervelingen dat niet snel zouden doen. Zonder de giften van de onsterfelijken waren zij immers ten dode opgeschreven. Maar toch, als die stervelingen ertoe zouden overgaan op te houden hun goden te aanbidden en te offeren, dan wisten die laatsten dat ze van hun bestaansgrond zouden zijn beroofd.

Denk aan die bekende passage uit Plato's *Symposium*, meer bepaald die in Aristophanes' lofreden op Eros, waar de seksuele differentie van de mens wordt verklaard als het resultaat van het hakmes waarmee Zeus de oorspronkelijk bolvormige en daarom volmaaktere mens – met zijn twee hoofden, vier armen, vier benen, twee genitaliën et cetera – in tweeën splitst. Zeus wilde die “vreselijke sterke en zelfbewuste” mensen kortwieken in hun ambitie die “zo groot was dat ze de goden te lijf wilden”. Maar waarom wilde de Olympische oppergod de mensen niet meteen “doden, hun soort met de bliksem wegvagen, zoals bij de Giganten was gebeurd”? Het antwoord van de god hoeft Aristophanes aan zijn toehoorders niet nader uit te leggen: “Dan zouden meteen ook alle lofprijzingen en eerbewijzen van de mensen voor de goden worden weggevaagd.”⁷ Zeus en zijn medegoden zouden het zonder hun gebeden en offers moeten stellen, zonder giften van de mens. De onuitgesproken, maar door iedereen aangenomen veronderstelling is dat dit het bestaansrecht van de goden zou ondermijnen. Het leven van stervelingen is een geschenk van de onsterfelijken, maar zonder de tegen-geschenken van de sterfelijken zouden de onsterfelijken ophouden te zijn wie ze zijn: goden. Het is de gift – het fenomeen van “gift, ontvangst en een tegengift” – die de goden maakt tot wat ze zijn.

Niet zo bij de monotheïstische God. Niet dat Hij niets met gift te maken heeft. Verre van. Hij is juist een onuitputtelijke bron van gift, van gave en genade. Maar *zelf* leeft Hij niet van giften, van wat hij krijgt. Hij is één en al gift, maar omdat Hij het zonder tegen-giften kan stellen, onttrekt Hij zichzelf aan het giftparadigma. Het is in die zin dat Hij “waarheid” is en staat voor “*de* waarheid” zonder meer. Om te zijn wie of wat Hij is, heeft Hij niets nodig – lees: moet Hem niets worden gegeven. Hij is wie Hij is, en dit staat

---

⁷ Symposium 190B-C; Plato (2012), *Verzameld werk 1*, in de vertaling van Hans Warren en Mario Molegraaf, Amsterdam: Bert Bakker, p. 638.

helemaal los van de trafiek van gift en tegengift die de structuur van antieke, heidense religies typeert. Hij is wie Hij is en daarom 'Alleen Maar Levend'. Niet dat Hij *ons* leven leidt, dat van de stervelingen. Precies niet. Ons leven is door de dood getekend. Ons leven is gegeven. Maar het is ons gegeven, niet vanuit een domein waar dood en leven onontwarbaar blijken; het is ons gegeven door het Leven zelf, het Leven dat alleen maar zichzelf, alleen maar levend is, een leven dat onsterfelijk en daarom "waarheid" is of, exacter, een leven dat "waarheid" en (anders dan bij de heidense religies slechts) *daarom* onsterfelijk is.

Hier, in de context van het monotheïsme, is het "heilige" wezenlijk iets anders dan in die van de antieke, heidense religies. Als het "heilige" hier nog iets met de dood te maken heeft, dan in de radicaal negatieve zin. Het "heilige" is wat precies de dood ontkent. Niet de dood, niet de 'non-grens', het 'onverschil' tussen dood en leven is hier "heilig", maar het leven dat niets dan leven is: een Leven, zo je wil met hoofdletter. Ook dit 'leven' is *niet* zoals het onze, maar nu niet omdat het onze differentie tussen leven en dood niet kent, maar omdat het die differentie te boven gaat: een leven dat "heilig" is omdat het in geheel niet door dood is getekend.

En het is 'heilig', ook in de mate waarin het het bestaande, heidense heilige verbeurd verklaart. Wat andere religies heilig noemen, is het in monotheïstische ogen precies niet. Hun tempels, hun altaren, hun processies, de gift- en tegengiftrafiek waar hun religie op neerkomt, dit alles heeft niets met heiligheid te maken. Het is een leugen, een aanfluiting van de waarheid, en indien in die context iets heiligs te bekennen valt, is het de hamer die de altaren aan diggelen slaat, het bevel dat die heidense trafiek alle bestaansrecht ontnemt.⁸ Heilig kan alleen de waarheid zijn. En waarheid is waar, omdat het heilig is, omdat het staat voor wat zich aan de giftrafiek onttrekt en daarom de *ware* gift is, want de waarheid *van* alle gift. Die waarheid zegt dat alles het geschenk is van een bron die alleen maar schenkt, maar zelf niet geschonken is noch van geschenken leeft. Alles gaat uit van de oneindige bron van waarheid die alleen maar leven en niets dan leven geeft, en dit zonder ophouden, eeuwig.

Dit is het monotheïstisch 'heilige'. Het is gesmeed naar de grammatica van een openbaringsreligie, een religie gecentreerd rond een zich openbarende God, die juist daarom 'waar' is omdat Hij van buiten komt, van buiten de wereld waar onwaar en

---

⁸ Zie bijvoorbeeld de maatregelen en zuiveringsoperaties waartoe Josia, de koning van Juda, overgaat nadat hij het "Boek van de Wet" heeft gelezen en zijn 'heidens' rijk wil hervormen naar monotheïstisch model (2 Koningen 23).

waar, dood en leven, goed en kwaad heersen. God staat voor de ervaring van een waarheid die niet door die differentie is getekend, die één is, want helemaal en alleen maar is wat ze is. Over wat Jahwe God precies wil zeggen wanneer Hij, even verder in het Exodusverhaal dat hierboven is geciteerd, zichzelf definieert als “Ik ben die ik ben”, zijn bibliotheken volgeschreven.⁹ In de traditie van het monotheïsme – en zeker in die van het christendom – is dit doorgaans geïnterpreteerd als een affirmatie van Gods ‘zijn’ of, wat in veel interpretaties op hetzelfde neerkomt, van de goddelijkheid van het zijn, dit wil zeggen het feit dat het zijn enkel is wat het is en daarom waarheid is.¹⁰

4.

De manieren waarop zich dat concreet vertaalde in een christelijke gestalte van de “heiligheid” zijn te talrijk om hier op te noemen. Maar een van de vroegchristelijke uitingen legt op zijn manier wel iets van de kern bloot. Het betreft de manier waarop de kerk in de eerste eeuwen het ‘heilige’ – alsook haar ‘heiligen’ – een plaats gaf. Merkwaardig – zeker in de ogen van de niet-christelijke meerderheid – was dat men het de plaats van de doden gaf. Dat de vroege christenen in tijden van vervolgingen de catacomben opzochten, is goed te begrijpen, maar het was heus niet alleen om er te schuilen. Wat hen er ook in aantrok, was precies het feit dat het begraafplaatsen waren. Na de tijd van de vervolgingen, wanneer ze aanzien en macht hadden veroverd en zich politiek konden laten gelden, bleven hun cultusplaatsen vaak begraafplaatsen. Al snel verhuisden de christelijke stadsbesturen de doden naar terreinen binnen de stadsmuren – iets tot dan ongeziens en voor heidenen volstrekt *not done*. De christenen hadden ook voordien hun vestigingsplaatsen – kloosters en kerken – vaak buiten de stadsmuren gehad, en wel op en rond begraafplaatsen. Als de kerken naderhand binnen de muren kwamen te liggen, werden dode christenen – waaronder de martelaren die men “heiligen” noemde – bij voorkeur binnen de kerkmuren begraven. Al snel kwam het gebruik in voege een altaar op het graf van een heilige te plaatsen of onder een bestaand altaar een heilige te begraven. Van Julianus de Afvallige (jaren zestig van de vierde

---

⁹ Exodus 3, 13-14: “Maar Mozes sprak opnieuw tot God: ‘Als ik nu bij de Israëlieten kom en hun zeg: De God van uw vaderen zendt mij tot u, en zij vragen: Hoe is zijn naam? wat moet ik dan antwoorden?’ Toen sprak God tot Mozes: ‘Ik ben die is.’ En ook: ‘Dit moet gij de Israëlieten zeggen: Hij-is zendt mij tot u.’” (Willibrordvertaling).

¹⁰ Zie, bijvoorbeeld, David Hume (1992), *Gesprekken over de natuurlijke godsdienst*, ingeleid, vertaald en geannoteerd door dr. A.G. Vink, Kampen: Kok Agora, p. 66: “... dat zijn (Gods) ware naam luidt: *Hij die is*, of met andere woorden, Zijnde zonder beperking, Al-zijnde, het oneindige en universele Zijnde.”

eeuw) is de bekende uitspraak, een van de vele waarin hij fulmineert tegen de “Galileeërs” (zijn term voor christenen): “Jullie blijven maar nieuwe lijken toevoegen aan de lijken van lang geleden. Jullie hebben de hele wereld gevuld met graven en tombes.”¹¹

Dat het heilige iets met de dood te maken heeft, was – zo bleek al – ook het geval in de antieke, heidense religies. Maar het was niet de plaats van *de* doden (van dode mensen), maar van *het* doden, het ombrengen (offeren) van levende wezens: de plaats actief gemarkeerd door de overgang van het domein van het leven naar het domein waar leven en dood ongedifferentieerd waren – het domein van waaruit het ‘enkelvoudige’ leven dat de sterveling leidde, *gegeven* was. Het monotheïstische heilige – en het christelijke heilige zoals het in de dodencultus van de eerste eeuwen gestalte kreeg – was gemarkeerd door wat juist niets met de dood te maken heeft, door het Leven dat alleen maar leven is.

Maar waarom kon een dode heilig zijn? Waarom kon een lijk het teken bij uitstek van de heiligheid van het *leven* zijn? Omdat de heilige een martelaar was. Omdat hij een “martyrium” was, een getuigenis van het Leven – niet het leven zoals de mens het hier en nu leefde, het aardse onvolmaakte, door dood begrensde leven, maar het Leven dat de dood niet kent, het Eeuwige Leven, het Leven waar de mens in zijn paradijslijke volmaaktheid wordt hersteld.

In die eerste christelijke eeuwen waren het martelaren die het label ‘heilig’ kregen. En dit omdat de marteldood bij uitstek de plaats was waar de christen kon bewijzen dat hij in een wereld leefde waarin dood, tekort en zonde waren opgeheven. Want dat was de kern van zijn geloof: dat Christus verrezen was, en dat met hem de mensheid van dood, tekort en zonde verlost waren. Althans in principe. Na zijn verrijzenis was Christus “even” naar de Vader terug en zou “spoedig” terugkeren. “Hemelvaart” was de pendant van de “verrijzenis”, toen die op universele schaal bleek uit te blijven. In de tussentijd is het voor de christen wachten op Christus’ terugkomst. En hoe kan hij dan deelhebben aan het Eeuwige Leven dat door Christus’ verrijzenis was geïntroduceerd? Niet door het leven van alledag te beamen, want dat blijft nog steeds even erg door zonde, dood en tekort getekend als vóór Christus’ komst. Voorlopig kan hij aan het Eeuwige Leven alleen deelhebben door ervan te getuigen, door te getuigen dat

---

¹¹ Peter Brown (1981), *The Cult of the Saints. Its Rise and function in Latin Christianity*, Chicago: University of Chicago Press, p. 7; Brown citeert uit *Contra Galilaeos* 335C.

het Eeuwig Leven voor iedereen komen *zal*, dat de dood universeel *zal* worden overwonnen en dat een Laatste Oordeel voorgoed leven van dood zal scheiden. En waar kan hij dat het best getuigen? Dat *hij* als christen nu reeds deel heeft aan het Eeuwig Leven, kan hij het best getuigen in die situaties waar het leven zich het sterkst van zijn on-eeuwige kant toont, waar het een en al zonde, tekort en dood ten toon spreidt.

Dit is de situatie waarin het martelaarschap de christen brengt. Hij wordt met alle mogelijke geweld verplicht de wereld te beamen zoals die is, en precies in de weigering dat de doen, getuigt hij dat er een andere wereld is. Dat men hem met de dood bedreigt, dat men hem voor de leeuwen gooit, biedt de christen bij uitstek de kans om te zeggen dat die doodsdreigingen en die dood voor hem niet meer bestaan, dat de dood hem niet deert omdat hij nu al aan die andere wereld – een Eeuwig Leven – deel heeft.

Precies in het moment dat hij publiekelijk tot sterven gedwongen wordt, getuigt de martelaar van het feit dat sterven en dood niet langer bestaan – iets wat ‘straks’, bij de terugkeer van Christus, een niet langer te miskennen universeel feit zal worden. Stervende laat hij zien heilig te zijn, deel te hebben aan het domein waar het sterfelijke leven vandaan komt maar zelf geen sterfelijkheid, geen dood, maar ‘alleen maar Leven’ kent.

5.

“Heilig zijn is zwijgend wonen / in de brandende bomen der waarheid”. In het korte essay “De waarheid van de dichter” dat Snoek in die zelfde jaren schreef, noemt hij de dichter “het werktuig” en de “dienende uitvoerder van de waarheid” of, ook nog, “het medium van het eeuwig grote”. Helemaal aan het eind heet het: “Hij is profeet, hij is de helderziende, maar steeds verminkte dienaar”.¹²

Het formeel monotheïstische en meer bepaald christelijke karakter van Snoeks typering van de dichter is inmiddels duidelijk geworden. Dat hij hem een “verminkte dienaar” noemt, spoort daar mooi mee. De dichter vertolkt de waarheid, en dat hij daarbij onvolkomenheden en ‘verminderingen’ vertoont, laat de waarheid waarvan hij getuigt, alleen maar beter uit de verf komen. Zo maakt ook de martelaar het meest treffend de ware boodschap kenbaar waarvan de christen getuigenis af te leggen heeft.

Zoals gezegd luistert de rest van het gedicht in het geheel niet naar dit formeel christelijke schema, maar baadt het voluit in een ondubbelzinnig heidens

---

¹² Snoek 1972: 93.

referentiekader. Alleen merkt de lezer die tegenstelling doorgaans niet op. En ook dit vraagt dan weer om een duiding. Het wijst er in elk geval op dat de gangbare manier om tegen het heilige aan te kijken, al mag die dan nog zo door het christendom getekend zijn, zich aan die tegenstelling 'heidens versus monotheïstisch/christelijk' weinig of niets gelegen laat. Laat het dan de *waarheid* zijn die heilig is, dat belet niet dat we haar met gebeden, lofzangen en offers bejegenen.

Ook hier weer worden de zaken iets helderder wanneer men ze vanuit het perspectief van het giftparadigma bekijkt. De waarheid, die ook de waarheid *van* de gift is (want haar onuitputtelijke bron), onttrekt zichzelf aan de giftlogica. Zelf is zij niet aan gift, gave of genade onderhevig. Juist daarom is ze waarheid. In de monotheïstische grondtekst (de joodse Bijbel) blijkt dit uit de talloze passages waarin Jahwe zich tegen de offers keert – en dus tegen alles wat door de niet-monotheïstische religies voor heilig wordt gehouden.¹³ In feite keert Jahwe zich in die passages tegen 'religie', dit wil zeggen tegen de 'gift- en tegengift' trafiek tussen sterfelijken en onsterfelijken. Zijn optreden komt de facto neer op een verbeurdverklaren van het heersende giftparadigma. Dit doet Hij door het 'gift'-gebeuren naar zich toe te halen en het zich in zijn totaliteit toe te eigenen. Hij werpt zich op als unieke bron van alles wat gift is en wordt van alle giftrelaties die het menselijk bestaan maken tot wat het is, de unieke, onmisbare bemiddelaar en de garant voor de waarheid ervan.

Dit monotheïstische waarheidsparadigma vernietigt het heilige als plaats waar aan het goddelijke wordt geofferd, de plaats dus waar de gifttrafiek tussen mens en goden zich voltrekt en waar de goden datgene krijgen waar ook zij van leven, met name offers en andersoortige giften. "Heilig zijn" gebeurt niet op die plaats, aldus de monotheïstische claim. Omdat die plaats vals is. Omdat zij niet de plaats van de waarheid is. Want alleen de waarheid maakt een plek tot heilige grond.

Dit alles impliceert dus dat op die heilige (want ware) plaats, zoiets als een offer – of enige andere vorm van gift – in principe geen zin meer heeft. Erger nog: offer en gift

---

¹³ Denk bijvoorbeeld aan Jesaja 1, 10-17: "Wat heb Ik aan al uw offers? zegt Jahwe. Ik ben verzadigd van de brandoffers van uw rammen en van het vet van uw mestkalveren. [...] Brengt Mij toch niet langer nutteloze meeloffers. Uw wierook is mij een gruwel. Nieuwe maan, sabbat en feestvergadering: feestvieren samen met onrecht kan Ik niet uitstaan. Uw nieuwe maan, uw feesten, Ik ben ze hartgrondig beu, zij zijn een last die Ik niet langer kan dragen. Wanneer gij uw handen uitstrekt, sluit Ik mijn ogen voor u, zelfs als gij uw gebeden vermenigvuldigt, luister Ik niet naar u: uw handen zitten vol bloed. Was u, reinigt u! Uit mijn ogen met uw misdaden! Houdt op met kwaad doen. Leert liever het goede te doen, betracht de rechtvaardigheid, helpt de verdrukten, verschaft recht aan de wezen, verdedigt de weduwen." Even verderop in dit eerste hoofdstuk van Jesaja (1: 29) vind je het citaat dat als motto bovenaan dit essay staat.

miskennen precies de waarheid, en dus God. Het enige wat hier mogelijk is, is een lofprijzing op God. En zelfs die is zo je wil riskant, want die moet op elk moment van haar uiting mede kenbaar maken dat de godheid die door haar geloofd wordt, deze lof niet nodig heeft om te zijn wat zij is. Bij de oneindige en unilaterale gift en genade die God is, kan de mens logischerwijs alleen in de schuld staan. En zelf de dankbetuiging voor het ontvangen van die gift mag het nooit nalaten om zich schuldig te weten en zich zelfs voor die dankbetuiging te verontschuldigen.

We stoten hier op de paradox die inherent is aan het monotheïsme. Zoals ik elders heb uiteengezet, behoort religiekritiek tot de kern van de monotheïstische religie. Zich bekennen tot de ware God impliceert een niet-aflatende kritiek op elke vorm van 'economische' gift/tegengiftrelatie die de mens met het 'goddelijke zou kunnen onderhouden – een niet-aflatende kritiek dus ook op de praktijken die ze zelf in die zin ontwikkelt.¹⁴ 'Niet wie of wat de mens denkt dat God is, is God; alleen God is God': dit is de meest consequente formulering van wat het monotheïsme "waarheid" noemt. De paradox ligt evenwel hierin dat ditzelfde religie-kritische monotheïsme zich niettemin duidelijk profileert als een religie. Zo zijn – om maar een voorbeeld te noemen – de plaatsten waar "voor het aanschijn van Jahwe" wél wordt geofferd en gebeden, evengoed legio in de Bijbel. En zeer zeker kent ook het christendom het heilige in duizend en een gestalten, inclusief een heuse heiligencultus die het tot op heden in ere houdt. God, zo leert het, is tenslotte mens geworden en heeft zich in het sterfelijke geïncarneerd en het op die manier geheiligd. Het heilige is overal, overal in het domein van eindigheid, zonde en dood, is de kiemcel van de Oneindige en het Eeuwig Leven dat Hij belooft present.

Alleen – en dit is een constante in alle monotheïstische religies – is 'heilige' nooit in staat zonder meer gerust te zijn over zichzelf. Steeds weer loopt de gelovige het risico om God, de ware Heilige, te houden voor diegene die men denkt of – erger nog – wil dat Hij is, terwijl alleen God God is. In het monotheïsme kunnen het 'religieuze' en het 'heilige' het niet zonder een kritische – alsook auto-kritisch – pendant.

"Heilig zijn is zwijgend wonen / in de brandende bomen der waarheid". Het vers is christelijker dan Snoek wellicht heeft gewild. Maar ook in de zin dat "wonen in de

---

¹⁴ Marc De Kesel (2010), *Goden breken. Essays over monotheïsme*, Amsterdam: Boom; zie vooral hoofdstuk 2 (p. 31-46).

waarheid”, wonen is in een brand die niet ophoudt te branden en derhalve het comfort dat eigen is aan het wonen onophoudelijk onder vuur neemt. Het is dat vuur dat de “boom der waarheid” heilig maakt.

Het komt me voor dat onze cultuur wanneer ze, gelovig of ongelovig, het label “heilig” hanteert, die complexe monotheïstische erfenis niet zomaar naast zich neer kan leggen.

*